

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΦΩΤΟΣ

Η περιγραφή του κύριου μέρους της θείας λειτουργίας που ακολουθεί έχει στόχο να τεκμηριώσει τον κεντρικό ρόλο του φωτός στην τέλεση της λειτουργίας. Για το σκοπό αυτό παρέχει ένα πλαίσιο κανόνων για την ανάλυση των φαινομένων φωτισμού που θα ακολουθήσει, περιλαμβάνοντας ερμηνείες ορισμένων βασικών σημείων που σχετίζονται άμεσα με τον ιδεατό, συμβολικό και οπτικό ρόλο του φωτός. Ερμηνείες της θείας λειτουργίας έχουν γραφεί από τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, τον Διονύσιο Ψευδο-Αεροπαγίτη, τον Μάξιμο τον Ομολογητή, τον Αναστάσιο του Σινά και τον Νικόλαο Καβάσιλα· εδώ χρησιμοποιείται η ερμηνεία του Καβάσιλα (π. 1320-),¹ η οποία θεωρείται εξαιρετικά ακριβής και ολοκληρωμένη και από ορισμένους μάλιστα η ανώτερη των υπολοίπων.² Παράλληλα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη

διασάφηση της ιδέας του “Λειτουργικού Χρόνου”, καθώς επίσης και στον ακριβή προσδιορισμό της ώρας της τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας, διότι τα θέματα αυτά είναι κρίσιμα για τη θεμελίωση της βασικής θέσης αυτής της μελέτης.

Η Τέλεση της Θείας Λειτουργίας και η Ερμηνεία της

Είναι γενικά αποδεκτό ότι πρωταρχικός στόχος της Βυζαντινής εκκλησίας ήταν η εξυπηρέτηση της τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας, η οποία συνιστά την κεντρική λειτουργία ή το “μυστήριο” που εκτελείται σε αυτή.³ Ο σκοπός της Θείας Ευχαριστίας ήταν να δώσει στον πιστό την ευκαιρία της κάθαρσης, της συγχώρεσης των αμαρτιών του και της φώτισης. Ο σκοπός αυτός επιτυγχανόταν με την κατανάλωση άρτου και οίνου οι οποίοι είχαν προηγουμένως καθαγιασθεί και μεταμορφωθεί σε αίμα και σώμα Χριστού.

Η λειτουργία άρχιζε με την επίσημη είσοδο στην εκκλησία.⁴ Μια προσευχή λεγόταν προ των κεντρικών θυρών του ναρθήκα, και συνοδευόταν από έναν ψαλμό. Ο ιερέας που επρόκειτο να τελέσει τη λειτουργία (σε εξαιρετικά σημαντικές περιστάσεις τελούνταν από τον πατριάρχη) ηγείτο της πομπής εισόδου, ενώ προηγείτο ένας διάκονος που μετέφερε το Ευαγγέλιο και αναπαριστούσε τον Χριστό. Ο υπόλοιπος κλήρος ακολουθούσε.

Στις μεγάλες εορτές ολόκληρο το εκκλησίασμα συμμετείχε στην πομπή, πιθανόν μπαίνοντας από τον ναρθήκα μέσα από όλες τις πλάγιες θύρες, καθώς ο κλήρος (και ο αυτοκράτορας και η αυλή του, αν ήταν παρόντες) εισέρχονταν από την κεντρική θύρα. Σε άλλες περιπτώσεις, το εκκλησίασμα ανέμενε συνήθως την πομπή των κληρικών στο αίθριο και στο

νάρθηκα, πιθανόν παρατασσόμενοι εκεί ώστε να εισέλθουν με την αρμόζουσα τάξη. Μερικές φορές όμως ανέμεναν την πομπή μέσα στην εκκλησία, ψάλλοντας υπό την καθοδήγηση κάποιων κληρικών. Η πομπή των κληρικών περνούσε από το κέντρο του κυρίως ναού και, αφού έφθανε στον άμβωνα, προχωρούσε προς την κεντρική εξέδρα και εισερχόταν τελικά στο ιερό. Το ευαγγέλιο τοποθετούνταν στην Αγία Τράπεζα και ο πατριάρχης ή ο ιερουργών ιερέας ανερχόταν στο θρόνο του δίπλα στο σύνθρονο και περιστοιχιζόμενος από τον υπόλοιπο κλήρο χαιρέτιζε το εκκλησίασμα.⁵

Η λειτουργία άνοιγε με μία περιτέχνη ευλογία απαγγελόμενη από τον ιερέα, ‘Ευλογημένη η Βασιλεία του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων’... Ο ιερέας και ο διάκονος εισέρχονταν μετά στο ιερό, έπαιρναν το Ευαγγέλιο από την Αγία Τράπεζα, το περιέφεραν στην εκκλησία και μετά το επέστρεφαν πάλι στο ιερό. Ακολουθούσαν οι ύμνοι και μετά τα τρία αναγνώσματα της ημέρας, πρώτα από τις Πράξεις ή τις Επιστολές, και μετά από το Ευαγγέλιο. Αυτά λέγονταν από τον άμβωνα, από καθορισμένους αναγνώστες και ένα διάκονο. Μεταξύ της ανάγνωσης των Επιστολών και του Ευαγγελίου ο ιερέας έλεγε μια προσευχή για τη γνώση...

Ελλαμψον εν ταις καρδίαις ημών, φιλόνηρωπε δέσποτα, το της σης θεογνωσίας ακήρατον φως και τους της διανοίας ημών διάνοιξον οφθαλμούς εις την των ευαγγελικών σου κηρυγμάτων κατανόησιν. Ένθες ημίν και τον των μακαρίων σου εντολών φόβον, ίνα τας σαρκικές επιθυμίας πάσας καταπατήσαντες, πνευματικήν πολιτείαν μετέλθωμεν, πάντα τα προς ευαρέστησιν την σην και φρονούντες και πράττοντες. Συ γαρ ει ο φωτισμός των ψυχών και των σωμάτων ημών, Χριστέ ο Θεός και σοι την δόξαν αναπέμπομεν συν τω ανάρω

σου Πατρί και τω Παναγίω και αγαθώ και ζωοποιώ σου Πνεύματι,
 νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων αμήν.⁶

Ένας διάκονος μετέφερε το Ευαγγέλιο εθιμοτυπικά από την Αγία Τράπεζα στην κεντρική εξέδρα κι έπειτα από τον ίδιο δρόμο το έφερνε πίσω σε αυτήν. Η είσοδος του Ευαγγελίου και η εν συνεχεία ανάγνωσή του αποτελούσαν το αποκορύφωμα του πρώτου μέρους της λειτουργίας. Εάν ακολουθούσε κήρυγμα, ήταν αναμενόμενο να αναπτύξει και να επεξηγήσει τα αναγνώσματα. Κατά την παράδοση το κήρυγμα γινόταν από τον επίσκοπο ή τον πατριάρχη καθισμένο στο θρόνο του, ενώ το εκκλησίασμα στεκόταν όρθιο ως συνήθως. Ακολουθούσαν προσευχές χάριν των κατηχουμένων, οι οποίοι στη συνέχεια αποχωρούσαν. Στο σημείο αυτό ξεδιπλωνόταν το “ειλητόν” και λέγονταν προσευχές χάριν των πιστών.⁷

Με το τέλος των αναγνωσμάτων και του κηρύγματος, ο ιερουργών ιερέας και οι άλλοι κληρικοί κατέρχονταν από το σύνθρονο και μετέβαιναν στην Αγία Τράπεζα για το δεύτερο μέρος της λειτουργίας – την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας. Αυτή η τελετή άρχιζε με προσευχές στην Αγία Τράπεζα χάριν των επισκόπων, ιερέων, μοναχών και της αυτοκρατορικής οικογένειας⁸ επίσης γινόταν λιτανεία για τους αποθανόντες, ενώ η Αγία Τράπεζα ετοιμαζόταν για την εναπόθεση των δώρων. Εν τω μεταξύ, ορισμένοι διάκονοι έφερναν τα δώρα από το σκευοφυλάκειο —το ισοδύναμο της κόγχης της πρόθεσης— και επανέρχονταν με αυτά στην Αγία Τράπεζα. Λίγο μετά την εποχή του Ιουστινιανού η πομπή αυτή, η ονομαζόμενη *προσκομιδή* ή *μεγάλη είσοδος*, είχε αποκτήσει τόση επισημότητα ώστε να χαιρετίζεται από τον λαό με

μια ειδική ψαλμωδία —τον Χερουβικό Ύμνο— όταν εισέρχονταν οι διάκονοι στην εκκλησία:

Οι τα χερουβίμ μυστικώς εικονίζοντες και τη ζωοποιώ Τριάδι τον τρισάγιον ύμνον προσάδοντες, πάσαν την βιοτικήν αποθώμεθα μέριμναν, ως τον βασιλέα των όλων υποδεξόμενοι.⁹

Ο ιερουργών ιερέας προχωρούσε τώρα ακριβώς μέσα από τις πόρτες του ιερού, όπου ζητούσε να προσευχηθούν οι άλλοι κληρικοί. Επέστρεφε στην Αγία Τράπεζα για την προσευχή της προσκομιδής και στη συνέχεια έδινε το χαιρετισμό της Ειρήνης. Τότε όλοι στην εκκλησία αντάλλασσαν το φιλί της Ειρήνης.

Για την κύρια ιεροτελεστία της καθαγίασης των δώρων που ακολουθούσε, ο ιερέας και ο διάκονος εισέρχονταν στο ιερό, έπαιρναν το άγιο δισκάριο και το δισκοπότηρο που περιείχαν τα Στοιχεία από την Αγία Τράπεζα και περιφέρονταν στον κυρίως ναό της εκκλησίας, ενώ προπορευόνταν βοηθοί με αναμμένα κεριά. Καθώς προχωρούσαν απήγγελλαν προσευχές. Αυτή ήταν η *Μεγάλη Είσοδος*. Μεταφέροντας τα Στοιχεία οι ιερουργούντες εισέρχονταν πάλι στο ιερό και τοποθετούσαν το δισκοπότηρο και το δισκάριο στην Αγία Τράπεζα. Μια επιπλέον λιτανεία ικεσίας απαγγελόταν από έναν διάκονο και το χορό, ενώ ο ιερουργών απήγγελλε τη δέηση της προσφοράς, την ευχή της προσκομιδής.

Κύριε, ο Θεός ο Παντοκράτωρ, ο μόνος άγιος, ο δεχόμενος θυσίαν αιnéσεως παρά των επικαλουμένων σε εν όλη καρδιά, πρόσδεξαι και ημών των αμαρτωλών την δέησιν, και προσάγαγε τω αγίω σου θυσιαστηρίω και ικάνωσον ημάς προσεγγεγείν σοι δώρα τε και θυσίας πνευματικής υπέρ των ημετέρων αμαρτημάτων, και των του λαού αγνοημάτων. Και καταξίωσον ημάς ευρείν άριν ενώπιόν σου,

του γενέσθαι σοι ευπρόσδεκτον την θυσίαν ημών, και επισκηνώσαι το Πνεύμα της χάριτός σου το αγαθόν εφ' ημάς, και επί τα προσκείμενα δώρα ταύτα, και επί πάντα τον λαόν σου.¹⁰

Ένας διάκονος ή ιερέας απέλυε τους κατηχούμενους και τους υπόλοιπους, οι οποίοι δεν ήταν άξιοι του ιερού θεάματος των μυστηρίων, και οι πόρτες έκλειναν.¹¹ Στη συνέχεια οι ιερείς και ο λαός μαζί απήγγελλαν το Πιστεύω, δηλαδή την ομολογία της πίστεως:

Πιστεύω εις ένα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, ποιητήν ουρανού και γης, ορατών τε πάντων και αοράτων. Και εις ένα Κύριον Ιησούν Χριστόν, τον Υιόν του Θεού τον μονογενή, τον εκ του Πατρός γεννηθέντα προ πάντων των αιώνων φως εκ φωτός, Θεόν αληθινόν εκ Θεού αληθινού γεννηθέντα, ου ποιηθέντα, ομοούσιον τω Πατρί, δι' ου τα πάντα εγένετο....¹²

Η αγία αναφορά άρχιζε. Ο διάκονος πήγαινε μέσα στο ιερό και άρχιζε ευλαβικά να αερίζει τα Στοιχεία, χρησιμοποιώντας μια μεταλλική βεντάλια από ασήμι ή χρυσό, προσαρμοσμένη σε ένα μακρύ ξύλινο κοντάρι, εγχάρακτο με αναπαραστάσεις των έξι πτερύγων του Σεραφίμ. Ο ιερουργών ιερέας απήγγελλε τότε την προσευχή της ευχαριστίας και του εγκωμίου, η οποία ήταν μία ομολογία της αγαθότητας του Θεού και των ευεργεσιών του προς τους ανθρώπους.

Με αυτό η λειτουργία προχωρούσε προς το αποκορύφωμά της. Ο ιερέας προέβαινε στην περιγραφή του Μυστικού Δείπνου και κατά τον τεμαχισμό του άρτου απήγγελλε τους λόγους του Χριστού, “Λάβετε, φάγετε, τούτο μου εστι το σώμα, το υπέρ υμών κλώμενον εις άφεςιν αμαρτιών”. Όταν περιέγραφε πως ο Χριστός πήρε το ποτήρι, ο ιερέας πάλι επανελάμβανε τους λόγους, “Πίετε εξ αυτού πάντες,

τούτο εστι το αίμα μου, το της καινής διαθήκης, το υπέρ υμών εκχυνόμενον εις άφεσιν αμαρτιών”. Εδώ η προσευχή απαριθμούσε όλες τις πράξεις του Χριστού οι οποίες έδιναν στην κοινωνία το νόημά της:

Μεμνημένοι τοίνυν της σωτηρίου ταύτης εντολής, και πάντων των υπέρ ημών γεγενημένων, του σταυρού, του τάφου, της τριημέρου αναστάσεως, της εις ουρανούς αναβάσεως, της εκ δεξιών καθέδρας, της δευτέρας και ενδόξου πάλιν παρουσίας. Τα σα εκ των σων σοι προσφέροντες κατά πάντα και δια πάντα.

Κατά τη διάρκεια των λόγων αυτών ο διάκονος ανύψωνε το δισκάριο και το δισκοπότηρο, σταυρώνοντας τα χέρια καθώς το έκανε. Σ’ αυτό το σημείο ο ιερουργών άρχιζε τη μακροσκελή και ωραία προσευχή, κατά την οποία παρακαλούσε τον Θεό να στείλει το Άγιο Πνεύμα του επί στους ανθρώπους και στα δώρα τους, μετατρέποντας μέσω του αγίου Πνεύματος τον άρτο στο πολύτιμο Σώμα του Χριστού και τον οίνο στο πολύτιμο Αίμα του, έτσι ώστε να μπορέσουν να φέρουν σε εκείνους που τα λαμβάνουν τα μέσα για τον εξαγνισμό της ψυχής, την άφεσιν των αμαρτιών, την αδελφότητα του Αγίου Πνεύματος και την πραγματοποίηση της Βασιλείας των Ουρανών.¹³

Η μακροσκελής προσευχή συνέχιζε, ο διάκονος πρόσθετε την προσευχή για να ενθυμίσει στον Κύριο “και ων έκαστος κατά διάνοιαν έχει και πάντων και πασών”. Μετά από άλλες προσευχές ευχαριστίας και μία ακόμα λιτανεία, ο ιερουργών επικαλείτο και πάλι τη μυστική παρουσία του Χριστού:

Πρόσχες, Κύριε Ιησού Χριστέ ο Θεός ημών, εξ αγίου κατοικητηρίου σου και από θρόνου δόξης της βασιλείας σου και ελθέ εις το αγιάσαι

ημάς, ο άνω τω Πατρί συγκαθήμενος και ώδε ημίν αοράτως συνών και καταξίωσον τη κραταιά σου χειρί μεταδούναι ημίν του αχράντου σώματός σου και του τιμίου αίματος και δι' ημών παντί τω λαώ.

Ο ιερέας τότε μετείχε ο ίδιος των Στοιχείων και στην συνέχεια έδινε σε όλους εκείνους που ανήκαν στην ιερατική τάξη και στους βοηθούς τους. Αυτό γινόταν με τις πόρτες του ιερού κλειστές. Αφού οι ιερείς έλεγαν μία προσευχή ευχαριστίας, οι θύρες του ιερού άνοιγαν και το εκκλησίασμα προσέρχονταν για να λάβει τη θεία κοινωνία.¹⁴ Πριν από τη διαχείριση των Στοιχείων ο ιερέας έλεγε ακόμη μία προσευχή ως τελική δήλωση και παράκληση, ακριβώς πριν διανεμηθούν ο άρτος και ο οίνος.

Ο κάθε πιστός που ερχόταν για να μεταλάβει υποκλινόταν και σταύρωνε τα χέρια του στο στήθος, ενώ ο ιερέας, λαμβάνοντας τον άρτο και τον οίνο μαζί σε μία λαβίδα, τα τοποθετούσε στο στόμα του. Όταν όλο το εκκλησίασμα είχε λάβει πια τη θεία μετάληψη, ο ιερέας κρατώντας το δισκάριο επάνω από το δισκοπότηρο απήγγελε τους ύμνους της Ανάστασης.¹⁵

Μετά οι πιστοί έψαλλαν:

*Είδομεν το φως το αληθινόν, ελάβομεν Πνεύμα επουράνιον, εύρομεν πίστιν αληθή, αδιαίρετον Τριάδα προσκυνούντες· αύτη γαρ ημάς έσωσεν.*¹⁶

Μετά από μια λιτανεία ευχαριστίας, ο ιερέας απήγγελλε μια προσευχή συνοψίζοντας τη φύση της όλης λειτουργίας. Έπειτα ευλογούσε το λαό και πήγαινε μέσα στο ιερό, έκλεινε τις πόρτες και έλεγε μία τελική προσωπική προσευ-

χή ευχαριστίας. Με την ψαλμωδία του Ψάλμου του Συμεών και άλλους ύμνους και προσευχές η λειτουργία έφθανε στο τέλος της.¹⁷ Οι κληρικοί αποχωρούσαν με την ίδια σειρά με την οποία είχαν έλθει· ο ιερούργων και οι άλλοι πρεσβύτεροι κληρικοί προχωρούσαν προς τα κάτω στην κεντρική εξέδρα και εξέρχονταν από το νάρθηκα, προς το σκευοφυλάκειο. Ο λαός αποχωρούσε και αυτός, ενώ τα ιερά σκεύη και κάποια υπολείμματα των καθαγιασμένων δώρων επιστρέφονταν στο σκευοφυλάκειο.¹⁸

Οι πατέρες της εκκλησίας επανειλημμένα είχαν δηλώσει ότι κατά τη λειτουργία της Θείας Ευχαριστίας τα σύνθετα νοήματα του μυστηρίου δεν θα έπρεπε να μεταδίδονται αποκλειστικά με λόγο και κήρυγμα αλλά θα έπρεπε να συνοδεύονται από εικόνες, ψαλμωδίες και ζωηρές ενέργειες έτσι ώστε να προκαλείται το ενδιαφέρον του εκκλησιάσματος και κατ' αυτόν τον τρόπο οι πιστοί να λαμβάνουν ενεργά μέρος στο θείο μυστήριο.¹⁹ Όπως θα δούμε, το φως κλήθηκε να παίξει δεσπόζοντα ρόλο στη δημιουργία ισχυρών νοερών εικόνων δίνοντας την αρμόζουσα έμφαση σε ιδιαίτερες στιγμές κατά τη διάρκεια της λειτουργίας και σε ποικίλες περιστάσεις κατά τη διάρκεια του έτους.

Σύμφωνα με τον Καβάσιλα η μεταμόρφωση των στοιχείων σε θείο σώμα και αίμα αποτελεί την πιο ουσιώδη πράξη στην τέλεση του αγίου μυστηρίου. Ως προετοιμασία για τη συμβολή σε αυτή την πράξη υπάρχουν προσευχές, ψαλμοί και αναγνώσματα από την Αγία Γραφή.

Τα απλά δώρα του άρτου και του οίνου, για να μεταμορφωθούν σε Άγια Δώρα, είναι απαραίτητο να αφιερωθούν στον Θεό και να ευλογηθούν από αυτόν. Ο Καβάσιλας εξηγεί ότι είναι ο καθαγιασμός, ο οποίος μεταμορφώνει τα δώρα αυ-

τά ακριβώς στο σώμα και στο αίμα του Χριστού. Η σειρά που ακολουθείται στη λειτουργία, λέγει ο Καβάσιλας, είναι τέτοια ώστε να αντιστοιχεί στα σημαντικότερα, από θεολογική άποψη, γεγονότα της παρουσίας του Χριστού επί της γης. Οι εθιμοτυπίες, λέγει, που προηγούνται της πράξης της θυσίας συμβολίζουν τα γεγονότα που συνέβησαν πριν το θάνατο του Χριστού: τον ερχομό του στη γη, την πρώτη του εμφάνιση και την τέλεια αποκάλυψή του. Εκείνες που ακολουθούν την πράξη της θυσίας ανακαλούν στην μνήμη “την υπόσχεση του Πατρός”²⁰, δηλαδή την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος στους αποστόλους κατά την Πεντηκοστή, τον προσηλυτισμό των εθνών, την οποία επέφεραν, και τη θεία κοινωνία τους.²¹

Ο Καβάσιλας υποστηρίζει ότι το αποτέλεσμα των παθών, των έργων και της διδασκαλίας του Χριστού, θεωρούμενα σε σχέση με εμάς, δεν είναι τίποτε περισσότερο από την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία. Η μεταμόρφωση των δώρων του άρτου και οίνου σε Άγια Δώρα θεωρείται αποτέλεσμα της καθόδου του Αγίου Πνεύματος επ’ αυτών. Το Άγιο Πνεύμα θεωρείται ότι αποστέλλεται από τον Θεό σε ανταπόδοση των δώρων και ως δώρο φώτισης.²² Η Εκκλησία έλαβε το Άγιο Πνεύμα, λέγει, μετά την ανάληψη του Κυρίου και το λαμβάνει και τώρα, αφού τα δώρα έγιναν αποδεκτά στην ουράνια τράπεζα. Ο Θεός που τα δέχτηκε ανταποδίδει αποστέλλοντας το Άγιο Πνεύμα.²³ Αυτό το σημείο της λειτουργίας αναπαριστά τη χρονική στιγμή, διότι το Άγιο Πνεύμα κατήλθε αφού όλα τα πράγματα που είχαν σχέση με τον Χριστό είχαν επιτευχθεί. Και τώρα κατά τη διάρκεια της λειτουργίας η κάθοδος του Πνεύματος λαμβάνει χώρα αφού η θυσία έχει προσφερθεί και τα άγια δώρα έχουν φθάσει στην τελειώσή τους· θα ολοκληρωθεί σε εκείνους οι οποίοι θα κοινωνήσουν επαξίως.²⁴ Η κοινω-

νία μετά του Αγίου Πνεύματος συμβολίζει τη χάρη, η οποία ήλθε στους αποστόλους με την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος. Αποκαλείται κοινωνία, διότι δημιούργησε μια γέφυρα μεταξύ του Θεού και των ανθρώπων.²⁵ Ο Θεός, λέγει ο Καβάσιλας, απαιτεί να είναι οι άνθρωποι προετοιμασμένοι και άξιοι να λάβουν και να διατηρήσουν τη θεία χάρη, την οποία εκείνος τους προσφέρει ελεύθερα, και δεν θα επιτρέψει σε όσους δεν είναι έτσι προδιατεθειμένοι να καθαγιαστούν.²⁶

Ο Καβάσιλας μιλά για δυο σκέλη μετάδοσης της χάριτος στον άνθρωπο. Το πρώτο σκέλος αφορά στην εναπόθεση της χάριτος πάνω στα δώρα, διεργασία η οποία δεν μπορεί να αναιρεθεί από καμία ανθρώπινη κακία. Το δεύτερο αφορά στην εναπόθεση της χάριτος πάνω στο συγκεκριμένο άνθρωπο. Το δεύτερο σκέλος, λέγει, απαιτεί τη συνεργασία του ανθρώπου, και, ως αποτέλεσμα, η ολιγωρία του μπορεί να το εμποδίσει. Η χάρις θα καθαγιάσει τον άνθρωπο μέσω των θείων δώρων, μόνον εάν τον βρει έτοιμο και κατάλληλο για καθαγιασμό.²⁷

Κάνοντας αυτή τη διάκριση ο Καβάσιλας κάνει επίσης μια χωρική διάκριση: στον καθαγιασμό των αγίων δώρων που λαμβάνει χώρα μέσα στο ιερό και θεωρείται ότι αποτελεί ένα αντικειμενικό φαινόμενο, και σε εκείνον που συμβαίνει μέσα στο συγκεκριμένο άτομο, μάρτυρες του οποίου μπορούν να είναι μόνο το ίδιο το άτομο και ο Θεός. Ως εκ τούτου, εάν το φως επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί ως οπτικό βοήθημα για την κατανόηση αυτού του μυστηρίου, θα έπρεπε να επιρριφθεί πάνω στα Θεία Δώρα. Επίσης θα ήταν λογικό ότι αυτό το σημαίνον παιχνίδισμα του Θείου φωτός θα έπρεπε να λάβει χώρα εντός του ιερού και θα όφειλε να γίνεοι ολοφάνερα ορατό σε όλους.

Ήταν απαραίτητο αυτές οι πράξεις, οι οποίες είναι ικανές να εμπνεύσουν τέτοια αισθήματα στους ανθρώπους, να βρουν ένα χώρο στη διάταξη της λειτουργίας. Ήταν απαραίτητο οι πιστοί όχι μόνο να τα σκέφτονται, αλλά σε κάποια έκταση να “δουν” την απόλυτη φτώχεια Εκείνου που κατέχει τα πάντα, τον ερχομό στη γη Εκείνου που κατοικεί παντού, το όνειδός Του, τα πάθη Του· θα έπρεπε να δουν πόσο μισηθήκε και πόσο αγάπησε· πώς ταπεινώθηκε· τι βασανιστήρια υπέμεινε, τι έργα επιτέλεσε για να ετοιμάσει αυτή την αγία τράπεζα για τους πιστούς. Έτσι έχοντας μπροστά τους τη φρεσκάδα του έργου της σωτηρίας, κατάπληκτοι από την αφθονία της ευσπλαχνίας του Θεού, οι πιστοί έρχονται να λατρέψουν Εκείνον που είχε τέτοια συμπόνια για εκείνους, που τους έσωσε με τόσο μεγάλο αντάλλαγμα: να εμπιστευτούν τις ψυχές τους σε Αυτόν, να αφιερώσουν τις ζωές τους σε Αυτόν, να ανάψουν στις καρδιές τους τη φλόγα της αγάπης Του. Έτσι προετοιμασμένοι, μπορούμε να εισέλθουμε σε επαφή με το πυρ των επιβλητικών μυστηρίων με αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη.²⁸

Ο οπτικός παράγοντας αποκτά μεγάλη σπουδαιότητα στην ερμηνεία του Καβάσιλα. Ο σκοπός των εθιμοτυπιών της λειτουργίας, λέγει, είναι να φανερώσει στους πιστούς τα της θείας Οικονομίας, έτσι ώστε βλέποντας τα οι ψυχές τους δύνανται να εξαγνισθούν, και έτσι να γίνουν αντάξιες των ιερών δώρων. Ακριβώς όπως το έργο της λύτρωσης, όταν επιτεύχθηκε αρχικά, αποκατέστησε τον κόσμο, έτσι τώρα, όταν είναι πάντα μπροστά στα μάτια τους, ανυψώνει τις ψυχές τους και τις καθιστά ικανές να προσεγγίσουν το θείο.²⁹ Ο Καβάσιλας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία των οπτικών εικόνων για την κατανόηση της λειτουργίας:

Διότι, για να έχουμε τότε τέτοιες διαθέσεις, δεν είναι αρκετό το ότι μάθαμε μια φορά τα περί Χριστού και κατέχουμε αυτή τη γνώση· αλλά πρέπει επίσης κατ’ εκείνον τον καιρό σ’ αυτά να προσηλώσου-

με τα μάτια του νού και αυτά να θεωρούμε, αφού εξορίσουμε βιαίως κάθε άλλο λογισμό, αν πραγματικά θέλουμε να κάνουμε την ψυχή μας κατάλληλη για τον αγιασμό εκείνο, όπως είπα. Διότι, αν κατέχουμε το λόγο της ευσεβείας έτσι που, όταν μας ερωτήσουν, να μπορούμε να απαντήσουμε σωστά, στον καιρό όμως της μυσταγωγίας δεν θεωρούμε όπως πρέπει όλα τα σχετικά με αυτήν, αλλά προσηλώνουμε τον νου μας σε άλλα πράγματα, καμιά ωφέλεια δεν έχουμε από την απλή γνώση της ευσεβείας:

Γι' αυτό το λόγο επινοήθηκε αυτός ο συμβολισμός, ο οποίος αφενός δεν περιορίζεται να φανερώσει τα της θείας Οικονομίας μόνο με λόγια, αλλά και θέτει τα πάντα μπροστά στα μάτια μας, αφετέρου είναι ορατός σε όλα τα στάδια της ιερουργίας. Έτσι με το πρώτο επιδρά ευκολότερα επάνω στις ψυχές μας, για να μη μας γίνει μόνο απλό θέαμα, αλλά να δημιουργήσει μέσα μας και πάθος (πίστη, ελπίδα, αγάπη), διότι μια ορατή αναπαράσταση μπορεί να παραγάγει μέσα μας μια εντύπωση πιο δυνατή. Και με το δεύτερο, δεν επιτρέπει διόλου να μας καταλάβει η λησμοσύνη, ούτε αφήνει να στραφεί ο λογισμός μας σε τίποτε άλλο, μέχρι τη στιγμή που θα μας οδηγήσει σ' αυτή τη θεία τράπεζα. Και τότε γεμάτοι από αυτές τις σκέψεις και έχοντας άγρυπνη τη μνήμη, θα κοινωνήσουμε τα άγια μυστήρια, βάζοντας μέσα μας αγιασμό επάνω στον αγιασμό, τον αγιασμό δηλαδή της τελετής επάνω στον αγιασμό των θεωριών και "μεταμορφούμενοι από δόξης εις δόξαν"³⁰, από την κατώτερη δηλαδή στην πιο μεγάλη απ' όλες τις δόξεις.³¹

“Λειτουργικός Χρόνος” και ο Χρόνος Τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας

Ο χρόνος στην Ορθόδοξη Χριστιανική λατρεία δεν θεωρείται υπό την έννοια της φυσικής ροής των γεγονότων, δηλαδή του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Αντιθέτως,

το παρελθόν και το μέλλον θεωρούνται ταυτόχρονα ως το αιώνιο παρόν. Αυτό ονομάζεται “λειτουργικός” ή “συγκεντρωμένος” χρόνος.³² Ο χρόνος έτσι μεταστοιχειώνεται σε μια μυστική εμπειρία, στην οποία η αιωνιότητα και τα πράγματα που ανήκουν στο παρόν, στο παρελθόν και στο μέλλον συμπυκνώνονται μυστηριωδώς και βιώνονται έτσι από τον πιστό. Ως εκ τούτου, τα γεγονότα της θρησκευτικής ιστορίας δεν γίνονται κατανοητά ως πράγματα που απλώς συνέβησαν κάποτε στο παρελθόν αλλά ως καταστάσεις, οι οποίες λαμβάνουν χώρα μυστικώς, και ως πράξεις που διαπράττονται επί του παρόντος.³³ Το Εκκλησιαστικό δόγμα δέχεται ότι ο πιστός λαμβάνει τη θεία κοινωνία του σώματος και του αίματος του Χριστού όχι εις μνήμην του Χριστού, ο οποίος κάποτε είχε θυσιαστεί, αλλά μετέχοντας του Χριστού, ο οποίος θυσιάζεται και προσφέρεται στους πιστούς κάθε φορά που τελείται η λειτουργία. Θεωρείται επίσης ότι ζει επί του παρόντος ολόκληρη την ιστορία της Εκκλησίας. Η σύλληψη αυτή του χρόνου έχει σημαντικό αντίκτυπο στην ορθόδοξη εικονογραφία. Τα άγια πρόσωπα και γεγονότα απεικονίζονται κατά τέτοιο τρόπο που εμφανίζονται να ανήκουν σε ένα αιώνιο παρόν. Αυτό, συνήθως, επιτυγχάνεται μέσω της εξάλειψης λεπτομερειών που θα θύμιζαν κάποια ιδιαίτερη ιστορική εποχή. Ωστόσο μερικές φορές επιτυγχάνοταν επίσης με την απεικόνιση συμβάντων σύγχρονων προς το χρόνο της εκτέλεσης του ζωγραφικού έργου σε σκηνές που συνέβησαν πολλές εκατοντάδες χρόνια ενωρίτερα.³⁴

Μια άλλη χαρακτηριστική σύλληψη είναι ότι μέσα στην εκκλησία, ο χρόνος είναι καθαγιασμένος. Ο χρόνος δεν γίνεται πλέον αντιληπτός ως μια γραμμική πρόοδος γεμάτη με μια ποικιλία πράξεων και γεγονότων της ζωής, αλλά διατη-

ρεί τον κυκλικό του χαρακτήρα, με μόνη διαφορά ότι η προς τα εμπρός κίνησή του έχει εξαλειφθεί. Σε κάθε ώρα αποδίδεται μια ιερή σημασία. Ο ημερήσιος κύκλος έχει μεταμορφωθεί σε ένα ιερό κύκλο που σημαδεύεται από την τίμηση της μνήμης σημαντικών θρησκευτικών γεγονότων όχι υπό την ιστορική αλλά υπό τη λειτουργική τους αλληλουχία.³⁵ Η ανάγνωση των Ωρών, που αποτελεί σημαντικό μέρος της λειτουργίας,³⁶ συσχετιζόταν με ορισμένες λειτουργικές πράξεις και άρχιζε όταν ο ήλιος έφθανε σε μια συγκεκριμένη θέση στο ορίζοντα. Η ανάγνωση άρχιζε με την *Πρώτη Ώρα* με ευχαριστίες για το φως της καινούργιας μέρας. Η *Τρίτη Ώρα* (η οποία θα αντιστοιχούσε περίπου στη σημερινή ενάτη πρωινή ώρα) τιμούσε τη μνήμη της καθόδου του Αγίου Πνεύματος κατά την Πεντηκοστή. Η *Έκτη Ώρα* (μεσημέρι) τιμούσε τη μνήμη της σταύρωσης του Χριστού και η *Ενάτη Ώρα* (περίπου τρεις το απόγευμα) τιμούσε τη μνήμη του θανάτου του Χριστού. Οι περισσότεροι άνθρωποι δεν μπορούσαν συνήθως να παρευρίσκονται σε όλες αυτές τις λειτουργίες, οι οποίες όμως τελούνταν κάθε μέρα από τους ιερείς και τους διακόνους στις εκκλησίες, και από τους μοναχούς και τις μοναχές στις κοινότητές τους.³⁷ Η αντιστοιχία των Βυζαντινών ωρών και των σημερινών ωρών που σημειώθηκε ενδεικτικά παραπάνω είναι προσεγγιστική και θα συνέπιπτε να ακριβώς μόνο δύο φορές το χρόνο, κατά τις ημέρες της ισημερίας.³⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτή τη μελέτη έχει η σύνδεση μεταξύ της τρίτης ώρας και της Πεντηκοστής (κινητή εορτή, εορταζόμενη πενήντα μέρες μετά την Κυριακή του Πάσχα). Η κάθοδος του Αγίου Πνεύματος, η οποία πιστεύεται ότι έλαβε χώραν εκείνη την ημέρα, περιγράφεται ως μία έκ-

χυση φωτός ή πυρός πάνω στην Εκκλησία.³⁹ Η ημέρα της Πεντηκοστής θεωρείται ότι είναι η ημέρα της ίδρυσης της Εκκλησίας ως θεσμού. Οι γραφές βεβαιώνουν ότι η κάθοδος του Αγίου Πνεύματος την ημέρα εκείνη έγινε η αιτία της μεταμόρφωσης των αποστόλων σε φωτισμένα όντα και τους κατέστησε ικανούς να διδάξουν τον Χριστιανισμό στον κόσμο σε πολλές διαφορετικές γλώσσες, αν και οι ίδιοι στερούνταν μόρφωσης, αφού ήταν αγράμματοι ψαράδες. Η θεία κοινωνία της Ευχαριστίας, η οποία αποτελεί το ουσιαστικό αντικείμενο της λειτουργίας, έχει ως πρωταρχικό της σκοπό μια ισοδύναμη μεταμόρφωση. Τιοιουτρόπως, υφίσταται ένας στενός λειτουργικός δεσμός μεταξύ των δύο γεγονότων. Αναφορικά με τον ακριβή χρόνο του συμβάντος του θαύματος της Πεντηκοστής βεβαιώνεται στις γραφές ότι το Άγιο Πνεύμα κατήλθε κατά την τρίτη ώρα⁴⁰ και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο το συμβάν αυτό μνημονεύεται κατά την τρίτη ώρα κάθε ημέρας.

Είναι επίσης σημαντικό να προσδιοριστεί κατά προσέγγιση η διάρκεια της λειτουργίας. Η τέλεση της λειτουργίας συνίστατο κατά κύριο λόγο από την λειτουργία της Θείας Ευχαριστίας. Η προετοιμασία για συμμετοχή στη λειτουργία άρχιζε την προηγούμενη ημέρα, με την εξομολόγηση και τη δέηση υπέρ της άφεσης των αμαρτιών για κάθε άνθρωπο που επιθυμούσε να λάβει τη θεία κοινωνία.⁴¹ Πολύ νωρίς το πρωί τελούνταν η λειτουργία του Όρθρου και μετά από αυτή η Θεία Λειτουργία άρχιζε με την προπαρασκευαστική λειτουργία της ένδυσης των κληρικών και την προετοιμασία του άρτου και του οίνου.⁴² Στην Κωνσταντινούπολη των χρόνων του Ιουστινιανού το κείμενο της λειτουργίας σε κοινή χρήση αποδίδονταν στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο

από την Αντιόχεια, ο οποίος υπήρξε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Η λειτουργία αυτή ήταν αβίαστη και ποτέ δεν συντομευόταν: μαζί με τον Όρθρο θα διαρκούσε περίπου τρεις ώρες, μερικές φορές και περισσότερο.⁴³ Σήμερα, στο Άγιον Όρος, υπάρχει ένα σύντομο διάλειμμα μεταξύ της τέλεσης του Όρθρου και της λειτουργίας. Στην εποχή του Ιουστινιανού, παρόμοια διαλείμματα μεταβλητής διάρκειας πρέπει να χρησιμοποιούνταν εν εξαρτήσει προς την εποχή: ο ιερέας θα έπρεπε να συμβουλευέται κάποιο είδος μηχανισμού χρονομέτρησης για την ακριβή διάρκειά τους. Υπάρχουν αναφορές για ένα μικρό κτίριο, το οποίο ονομαζόταν Ωρολόγιον (δεν σώζεται σήμερα), στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο συμβουλευόταν συχνά ο ιερέας.⁴⁴

Το ημερολόγιο ήταν γεμάτο, τόσο κατά τις Κυριακές όσο και κατά τις καθημερινές, με διάφορες ειδικές λειτουργίες που συναποτελούσαν το Χριστιανικό έτος. Σε κάθε μια από αυτές η κύρια λειτουργία εορταζόταν σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη λειτουργία που σχετιζόταν με την περίπτωση. Ένας αναλυτικός πίνακας των μεγάλων εορτών και ορισμένων μικρότερης ή τοπικής σημασίας βρίσκεται στο Παράρτημα 2 αυτής της μελέτης.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, (Θεσσαλονίκη: Περιβόλι της Παναγίας, 1991): 15. Ο Καβάσιλας ήταν στενός φίλος του αυτοκράτορα Ιωάννη VI Καντακουζηνού και συγγενής του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Νείλου Καβάσιλα (1361-3), θέση προκάτοχος της οποίας ήταν ο Γρηγόριος Παλαμάς. Ο Νικόλαος Καβάσιλας έζησε σε μια εποχή όχι μόνον έντονου πολιτικού ανταγωνισμού αλλά και θεολογικών αντιθέσεων. Εκτός από την αιώνια αντιδικία με τη Ρώμη η ίδια η Ορθόδοξη Εκκλησία βρισκόταν σε βαθιά αναστάτωση, διαιρούμενη από το ζήτημα του “Παλαμισμού”. Για τους Ορθόδοξους ο κατ’ εξοχήν Χριστιανός ήταν ο μοναχός, και μεταξύ των μοναχών οι πλέον σεβαστοί ήταν “οι ησυχαστές” που ζούσαν μόνοι, ο καθένας στο δικό του ησυχαστήριο, ζώντας με απίστευτη λιτότητα και αφιερώνοντας το χρόνο τους στην προσευχή, στην αυτοσυγκέντρωση και στην ησυχία. Κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα οι μοναχοί του Αγίου Όρους ισχυρίζονταν ότι το αποκορύφωμα της περισυλλογής του ησυχασμού ήταν το όραμα του θείου φωτός, το οποίο δεν ήταν τίποτε άλλο από την καθαρή θεία ενέργεια, το άκτιστον Φως, το οποίο έλαμψε στο όρος Θαβώρ κατά τη μεταμόρφωση του Χριστού. Το δόγμα αυτό προσβλήθηκε με δριμύτητα ως βλάσφημο από το μοναχό Βαρλαάμ εκ Καλαβρίας. Ωστόσο βρήκε και έναν ικανό υπερασπιστή στον φημισμένο Γρηγόριο Παλαμά, ο οποίος διατύπωσε μια θεολογική θεωρία για αυτό, που έγινε τελικά επισήμως αποδεκτή στο Συμβούλιο της Αγίας Σοφίας (1351). Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός υποστήριξε τον Παλαμά και τους Αθωνίτες μοναχούς, και προέδρευσε στο συμβούλιο της Αγίας Σοφίας. Και εδώ ήταν όπου είχε τις συμπάθειές του και ο Νικόλαος Καβάσιλας. Ο Νικόλαος Καβάσιλας ήταν ένας από τους δύο πρεσβευτές που εστάλησαν από την πόλη της Θεσσαλονίκης στον Μανουήλ Καντακουζηνό στη Βέροια το 1346. Το 1354 προτάθηκε μεταξύ τριών υποψηφίων για την θέση του Πατριάρχη, αλλά δεν επιλέγη από τον αυτοκράτορα Ματθαίο Καντακουζηνό. Nicholas Cabasilas, *A Commentary on the Divine Liturgy* transl. J.M.Hussey & P.A. McNulty (London: S.P.C.K.,

- 1960): viii-xi. Έγραψε αρκετά θεολογικά έργα, μεταξύ των οποίων τα σπουδαιότερα είναι “Η ζωή εν Χριστώ” και η “Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας”, και βρίσκεται υψηλά στην εκτίμηση τόσο της Ανατολικής όσο και της Δυτικής Εκκλησίας. Το πρωτότυπο κείμενο βρίσκεται στην *Patrologia Graeca* τ.150: 368-492.
- 2 Καβάσιλας, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*:17.
 - 3 Δείτε C. Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome*, (London: Weidenfeld & Nicolson, 1980). Επίσης R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Maryland: Penguin Books, 1965)
 - 4 Mathews, *Early Churches*: 38-9· επίσης J. Mateos, “Celebration de la Parole dans la Liturgie Byzantine,” *Orientalia Christiana Analecta* (Rome, 1971): 191.
 - 5 Mainstone, *Hagia Sophia*: 227
 - 6 Downey, *Constantinople*: 124-5, Κογκούλης, *Η Θεία Λειτουργία*: 64
 - 7 I.B. Κογκούλης, *Η Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου* (Θεσσαλονίκη: O.X.A. Λυδία, 1991): 71-5.
 - 8 Downey, *Constantinople*: 125.
 - 9 Κεδρηνός, *Patrologia Graeca*, 121: 748. Περί της Εισόδου δείτε γενικώς Robert Taft, “The Great Entrance” *Orientalia Christiana Analecta* (Rome, 1975):200, 1978. Κογκούλης *Η Θεία Λειτουργία*: 78
 - 10 Κογκούλης, *Η Θεία Λειτουργία*: 86
 - 11 Μάξιμος ο Ομολογητής, *Μυσταγωγία* μτφ. Ι. Σακάλης (Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1989): 14, 15, *Patrologia Graeca*, 91: 692-3. Δείτε επίσης Mainstone, *Hagia Sophia*: 227-8.
 - 12 Κογκούλης, *Η Θεία Λειτουργία*:88 Δείτε επίσης Goodenough, Erwin R., *By Light, Light: The Mystic Gospel of Hellenistic Judaism* (Amsterdam: Philo Press, 1969).
 - 13 Κογκούλης, *Η Θεία Λειτουργία*:94-96. Downey, *Constantinople*: 125-7.
 - 14 Mainstone, *Hagia Sophia*: 228.
 - 15 Downey, *Constantinople*: 130.
 - 16 Κογκούλης, *Η Θεία Λειτουργία*:116- 7.

- 17 Downey, **Constantinople**: 131.
- 18 Mainstone, **Hagia Sophia**: 228.
- 19 Δείτε πολλαπλές αναφορές σ' αυτό το θέμα στον Μάξιμο τον Ομολογητή, **Μυσταγωγία**.
- 20 **Κατά Λουκάν** κδ', 49: **Πράξεις Αποστόλων** α', 4.
- 21 Cabasilas, **A Commentary on the Divine Liturgy**: 26-7.
- 22 Ένας αριθμός αναφορών από διάφορους πατέρες της εκκλησίας παρουσιάζεται στο πρώτο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου.
- 23 Cabasilas, **A Commentary on the Divine Liturgy**: 90-1.
- 24 **Ibid.**: 90.
- 25 **Β' προς Πέτρον** α',4 παραπομπή στον Cabasilas, **A Commentary on the Divine Liturgy**: 49-50.
- 26 Cabasilas, **A Commentary on the Divine Liturgy**: 25.
- 27 **Ibid.**: 85-6.
- 28 **Ibid.**: 85
- 29 **Ibid.**: 86
- 30 **Β' προς Κορινθίους** γ', 18.
- 31 Καβάσιλας, **Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας** (Θεσσαλονίκη: Το Περιβόλι της Παναγίας, 1991): 29-30. Cabasilas, **A Commentary on the Divine Liturgy**: 28-30.
- 32 George Pidoux, "A Propos de la Notion Biblique du Temps," **Revue de Theologie et de Philosophie** (Lausanne, 1952): 120 κ. ακολ. Δείτε επίσης Σάββα Χ. Αγουριδίου, **Χρόνος και Αιωνιότης εν τη Θεολογική Διδασκαλία Ιωάννου του Θεολόγου** (Θεσσαλονίκη, 1959): 37.
- 33 Konstantinos Kalokyris, "Byzantine Iconography and Liturgical Time," **Eastern Churches Review** 1 (1967-68): 359-363.
- 34 Καλοκύρης, **Η Ζωγραφική της Ορθοδοξίας**: 208-9.
- 35 Downey, **Constantinople**: 114.
- 36 Δείτε το λειτουργικό βιβλίο **Ωρολόγιον**
- 37 Downey, **Constantinople**: 114.
- 38 Δείτε το κεφ. 3 για περισσότερες λεπτομέρειες.

-
- 39 Thomas J. Talley, **Encyclopedia of Religion** (1987) 15: 453. Δείτε επίσης **Πράξεις Αποστόλων β'**, 1-15.
- 40 **Ibid.**
- 41 Downey, **Constantinople**: 122.
- 42 **Ibid.**: 122-3.
- 43 **Ibid.**: 118. Δείτε επίσης Κογκούλης, **Η Θεία Λειτουργία**.
- 44 Δείτε κεφ. 5.